

גירוש רוחות בצפת – התיאור הראשון בדפוס

משה מ' פירשטיין

השתלטות של רוח זדונית על אדם (איחוז, spirit possession, possessio) – בין אם מדובר בישות דמונית ובין אם זו רוחו של נפטר – היא מוטיב קדום בספרות היהודית, שנזכר כבר בכתבי יוסף בן מתתיהו ולאחר מכן בספרות התלמודית;¹ תפיסת הגלגול המכוננת את הבסיס התאורטי של המוטיב באה בספר הבהיר ובספר הזוהר.² עם זאת, התהליך של היאחזות רוחות רעות בבני אדם וגירושן ממנו, היה לתופעה ברורה ומוגדרת רק בצפת של המאה ה־17.³ היכולת לגרש רוח רעה – להכריח אותה לצאת נגד רצונה מגוף האדם שבו נאחזה – היה לאחד מסימני ההיכר של המנהיגות הכריזמטית מהטיפוס החדש, אשר התפתחה בקרב חוגים מיסטיים בצפת.⁴ הסיפורים הקדומים ביותר על תהליכי גירוש שדים מצויים בסיפורים אשר תיארו את עלילות מקובלי צפת, ובייחוד את מעשי ר' יצחק לוריא, האר"י.⁵ סיפורים המתארים את השתלטותן של רוחות רעות על נפשות בני אדם וכן את גירושן של רוחות אלה, היו לחלק בלתי נפרד מן הספרות ההגיוגרפית הקשורה באר"י;⁶ כמו כן ניתן למצוא במקורות נוספים שנתפרסמו באמצע המאה ה־17. במאמר זה ברצוני לטעון כי המקור הנדפס הראשון המתאר תהליך של גירוש שדים בצפת הוא סיפור מס' 152 ב"מעשה בוך" היידי, אשר נדפס לראשונה בבזל, בשנת רס"ב (1602).⁷

- * תרגמה מאנגלית גתית הולצמן. המחבר מבקש להודות לד"ר יחזקאל פראם ולרב זכריה שורצברד על הערותיהם המועילות לנוסח מוקדם של המאמר.
- 1 ראו את המקורות המובאים אצל נגאל, עמ' 265-266. למקורות תלמודיים נוספים ראו: פסיקתא דרב כהנא, פרה, עמ' 74; תנחומא חוקת, ח; במדבר רבה יט, ח.
 - 2 למקורות תפיסת הגלגול ולהיסטוריה של רעיון זה ראו שלום, גלגול, עמ' 308-357.
 - 3 לאסופה מעודכנת של מאמרים הדנים בתופעה זו מצדדים שונים ראו גולדיש. יוסף דן כתב את ההקדמה לספר זה, ובה הצביע על כך שלא נמצאו כל דיווחים על גירוש שדים בספרות ההגיוגרפית אשר נוצרה בחוגי חסידי אשכנז, ואף לא בספרות מסוג זה אשר נוצרה בקרב חוגים אחרים של יהודי ימי הביניים (עמ' 31).
 - 4 ראו אליאור, ציפיות עמ' 35-49.
 - 5 לפירוט של רשימת סיפורי גירוש שדים מצפת ראו פירשטיין, עמ' 187. על השפעת תורת האר"י על טכניקות של גירוש שדים ראו: חיות, זכות; אליאור, הדיבוק.
 - 6 על ההיסטוריה של ההגיוגרפיה הלוריאנית במאה ה־17 ראו: בניהו; אליאור, ציפיות.
 - 7 למקור היידי ולתרגום הצרפתי לסיפור ראו סטארק, 1, עמ' 370-375; לתרגום אנגלי ראו גסטר, מעשה בוך, 1, עמ' 301-303. מהדורת רס"ב של "מעשה בוך" משתמשת במונח "בייון רוח" (רוח רעה). גסטר תירגם "הדיבוק", אולם השימוש במונח זה אנאכרוניסטי. לראשונה השתמשו במונח "דיבוק" בהקשר זה באמצע המאה היי"ח – ראו שלום, גולם ודיבוק, עמ' 40-41.

הסיפור מתאר כיצד חדרה רוח רעה לגופו של אדם צעיר, והוא התחנן בפניה כי תבאר לו מדוע לא מצאה לה מנוח, ומה חֶטְאָהּ. הרוח השיבה כי היא רוחו של אדם שטבע בים והיה מוטred בגלל אשתו אשר נותרה עגונה, והוסיפה כי חטא אף בניאוף. כאשר באו כמה גברים צעירים לחזות בטקס גירוש הרוח, פנתה אליהם הרוח והטיחה בהם כי חטאו במעשה סדום, שחומרתו אינה נופלת משל ניאוף. החכמים שאלו את הרוח מה הניעה לחדור לגופו של הצעיר, והיא השיבה כי לא מצאה מנוחה במימי הים, מכיוון שדג אכל את הגוף שבו שכנה. או חדרה לגוף של פרה, אך הפרה לקתה בנפשה ובעליה מכרה ליהודי אשר שחט אותה; הצעיר עמד בקירבת מקום, וכך חדרה אליו הרוח. הסיפור מסתיים באופן פתאומי במשפט אחד בעל טון חיובי: "אז גרשוהו החכמים, הוא עזב את הצעיר ועף לדרך".

תיאור גירוש הרוח במעשה בוך לקוח מאיגרת שנכתבה והופצה על ידי ר' אליהו פלקון, שהיה מתלמידי האר"י.⁸ האיגרת מתארת שני מקרים של חדירת רוחות רעות וכן ניסיון כושל של גירוש, אשר התרחש בצפת – במקרה הראשון מדובר היה באשה שנאחזה בה הרוח, ואילו המקרה השני התייחס לגבר צעיר. בשני המקרים ניסיון גירוש הרוחות לא צלח, והאנשים נפטרו תוך שמונה ימים מיום הגירוש. סיבת המוות בשני המקרים היתה כי הרוחות שנאחו באותם אנשים ניסו להשתחרר ולצאת את הגוף דרך הגרון, והם נחנקו. מעשה בוך מתאר רק את סיפורו של האדם הצעיר, ומתבסס על האיגרת של ר' אליהו פלקון. בין שתי גירסאות הסיפור, באיגרת ובספר, יש דמיון אך יש גם הבדלים בפרטים רבי משמעות. מעשה בוך לא הזכיר כי חטאה של הרוח התרחש בקונסטנטינופול, וכן לא תיאר את חילופי הדברים בין הרוח לחכמים.

מעשה בוך הוסיף פרטים אחדים שלא נזכרו באיגרתו של ר' אליהו פלקון. הוא זיהה את החטא המיוחס לאחד המתבוננים מן הצד כמעשה סדום, וכן השתמש במונח "רוח רעה" (בייון רוח). בעוד שר' אליהו פלקון הסתפק במונח "רוח" ולא הוסיף לה כל שם תואר. ההבדל המשמעותי ביותר בין הגירסאות מצוי בדרך שבה הסיפור מסתיים. באיגרתו של ר' אליהו פלקון נמסר כי גירוש הרוח כשל, וכי האיש שבו היא נאחזה נפטר במהלך שמונת הימים שלאחר הגירוש. במעשה בוך מסופר כי הגירוש צלח, וכי הרוח עזבה את הצעיר לנפשו. אין שום התייחסות נוספת למצבו.

כיצד ניתן להסביר את ההבדל בין שתי הגירסאות? ההבדל בפרטים יכול להיות מוסבר בקלות אם נניח כי ליעקב בן אברהם ממזריץ'⁹ – עורכו של מעשה בוך ומי שהוציאו לאור – לא היתה גישה ישירה לנוסח המקורי של איגרת ר' אליהו פלקון. ייתכן ששמע את הסיפור בעל פה, או שמא קרא את הדברים במקור אשר הביא מתוך האמור באיגרת. הדבר יכול להסביר מדוע צייטט רק את הסיפור השני, וכן את ההבדלים בפרטים השונים. הפער המשמעותי ביותר בין הגירסאות קשור לאופן ששני הסיפורים מסתיימים. אולי יעקב בן אברהם העלה על הכתב נוסח שהועבר אליו, אך יש מקום לסברה כי הוא עצמו חש צורך לשנות את סופו העגום של הסיפור המקורי, ולהציג סיום אופטימי. מעשה בוך הוא יצירה בעלת מסר חינוכי

8 לפרטים על האיגרת ועל תפוצתה ראו להלן.

9 הכוונה היא לעיר בליטא, ולא לזו אשר בפודוליה. לפרטים ביבליוגרפיים על יעקב בן אברהם ראו מייטלס,

איין שוין מעשה בוך

קוועט הער איר ליבן וואכן אוב ורויאן אוב
 טוט דאש שין מעשה בוך אן שוואן דאש באך בין ווילן
 דער עולם שטיט אין דרוק איז ווארדן ציבראכט איש
 דרייא הובדרט אוב עטליכע מעשים דא דא זיין אל
 אויש דא נארא נאראכט אוב אף אויש דען רבזעה אוב
 בחיי אוב אף רבי יהודא החסיד מעשים וועט אייך אף
 קיינש טון בעלין אוב אף אויש דען ספר חסידים אוב
 ספר ווסר אוב אויש דען ילקוט וויא איר וועט היבטון אין
 אייבן סביב טון ועבן דרום איר ליבן ורויאן איר האט
 בון דא טייטשי ביכר אל נאר איינציג האט ווילן דא
 טייטשי נארא און וועט איר העסן כל התורה
 כולה נאר :

במצות יעקב בר אברהם זל סלק
 מעזריטש דליטא

פה בסליאה הגרולה

במסת מסכ לפך

עז הארון קונראד וואלדקירך

ומוסרי, המאדירה את דמויות התנאים, האמוראים וחכמי ימי הביניים, אשר משמשים גיבורי הסיפורים המובאים בה¹⁰ – אם כך, סוף טוב למעשה גירוש הרוח הולם יותר את רוח הספר. אופיו התמציתי של הסיפור והמחסור בפרטים מוליכים להשערה כי סוף הסיפור שונה במתכוון בידי העורך, ומיעוט הפרטים מורה כי לעורך לא היה מידע ישיר על נושא מסתורי זה.

מיקום הסיפור במעשה בוך נקבע במדור המוקדש לספרות התלמודית ולא במדור המיוחד לספרות ימי הביניים. גם עובדה זו יכולה להורות כי הסיפור נלמד ממקור משני. יעקב בן אברהם ליקט את הסיפורים למדור זה ממקורות מגוונים, ובהם ספרים נדפסים ואף כתבי יד.¹¹ הסיפורים נחלקים לשלוש מחלקות: החלק הראשון, סיפורים 1-157, כולל סיפורים שמקורם תלמודי או מדרשי; החלק השני, סיפורים 158-182, הוא מחזור סיפורים שמקורם באגדות על ר' יהודה החסיד ועל כלל חסידי אשכנז; החלק השלישי והאחרון הוא אסופת סיפורים ממקורות שונים מתוך הספרות היהודית מימי הביניים. הסיפור שאנו דנים בו שובץ, כאמור, בחלקו הראשון של הספר, אך על פי ההיגיון הפנימי של הספר היה מקום לסדרו בחלק השלישי, שבאים בו סיפורים ממקורות שונים ומזמנים שונים. עם זאת, אם יעקב בן אברהם קיבל את הסיפור באופן שבו הוא בא בספר, הרי בנוסח זה אין דבר המעיד על זמן המאורע המתואר בו ועל מקומו. הדמויות היחידות הנזכרות בסיפור הן "החכמים", מונח שיכול לתאר כל קבוצה של למדנים, החל מזמן התלמוד ועד ימי עורך הספר. קונסטנטינופול הנזכרת בנוסח המקורי חסרה בגירסת מעשה בוך. יעקב בן אברהם היה יהודי משכיל ובעל עניין עמוק במדרש ובאגדות התלמוד, וברי כי הכיר סיפורים על גירוש שדים, שמקורם תלמודי, וכך יכול היה להניח כי הסיפור הנידון אינו אלא אגדה עתיקה, שכן כאמור בנוסח המצוי במעשה בוך אין כל פרט הממקם את הסיפור בזמן מוגדר ובאזור מוגדר. פרטי מידע אלה מופיעים באיגרת ר' אליהו פלקון רק בצמידות לסיפור הראשון המובא בה, וכך עלינו להניח כי יעקב בן אברהם הכיר רק את נוסח הסיפור שאותו פירסם, ולא ידע על ההקשר שממנו נלקח.

עותק של איגרת ר' אליהו פלקון לא שרד, אך קיימות בספרים שתי גירסאות של נוסחה. הגירסה הראשונה באה בחיבורו של מנשה בן ישראל "נשמת חיים", אשר נדפס באמסטרדם בשנת תי"ב (1652).¹² ספרו של מנשה בן ישראל מוקדש להישארות הנפש, והמחבר השתמש בסיפורים המובאים באיגרת כראיות לחיזוק עיקר טענתו. חיבורו של יוסף סמברי, "דברי יוסף", כולל נוסח שלם ומפורט יותר של איגרת ר' אליהו פלקון.¹³ כתיבת החיבור, אשר ראה אור בשלמותו רק בימינו, נשלמה כבר בשנת 1673;¹⁴ סמברי ציין כי בעת הכתיבה הסתמך על נוסח האיגרת, כפי שנכתבה בעצם ידו של ר' אליהו פלקון.¹⁵

פרטים על תפוצת האיגרת ברבע האחרון של המאה ה"טז ידועים מתוך שני אזכורים הרומזים לקיומה ולתוכנה. גדליה אבן יחיא כלל בספרו "שלשלת הקבלה" פרק שכותרתו

10 ראו גסטר, מעשה בוך וברנטשפיגל, עמ' 271.

11 לדיון במקורות הספר ראו מייטלס, פרקים 2-4. וראו גם צפתמן, מעשה בוך.

12 המאמר השלישי, הפרק העשירי, דף קט ע"א - קיא ע"א. האיגרת נדפסה גם על ידי נגאל, עמ' 61-66.

13 ראו דברי יוסף, עמ' 319-324.

14 שם, עמ' 13.

15 שם, עמ' 319.

עליה לבניכם ספר

ספר

שלשלת הקבלה
להבס החסיד ממשפחת
רם כמוהרר גדליה

ן יחייא
נרו

ובו דרושים וחרושים ופני סגדים
בוספים על כל אשר תזכרו
לפניו כעבדיו זש

גדפס בבית זואן די גארה
שנת ה שמו

פה ויניציאה

Con licentia de
Superiori.

מספר

“דרוש על רוחות רעות”, ובו תיאר בפירוט מקרה של היאחזות שד בנפש אדם, אשר אירע בפררה בשנת 1575.¹⁶ הוא הוסיף כי ראה איגרת חתומה בידי חכמי צפת המתארת מאורעות שאירעו שם – קרוב לוודאי כי הדברים אמורים באיגרת ר' אליהו פלקון. עם זאת, גדליה אבן יחיא רק הזכיר את קיום האיגרת, אך לא סיפר כלל על תוכנה. האזכור השני מופיע בספרו של ר' אליעזר אשכנזי, “מעשי ה'”, אשר נדפס בוונציה בשנת ש”ג (1583). ר' אליעזר אשכנזי ציין כי שמע על אנשים אשר נפשותיהם נכבשו בידי רוחות, ואותן רוחות דיברו דרך בני האדם שעליהם הן השתלטו; אף הוא הזכיר כי ראה איגרת אשר הגיעה מצפת בשנת 1580, המתארת אשה אשר שד נאחו בה.¹⁷ עם זאת, תוכן האיגרת של ר' אליהו פלקון לא נמסר בפירוט.

תפוצת האיגרת אשר נשלחה בידי ר' אליהו פלקון מסבירה כיצד הגיע תוכנה מצפת לידי עורך מעשה בוך. הגורם המתווך בהעברת הסיפור הוא ר' אליעזר אשכנזי, מחבר מעשי ה'.¹⁸ ר' אליעזר אשכנזי חי במצרים ושם קיים מגעים עם חכמי צפת, ובהם ר' יוסף קארו. לאחר שנאלץ לעזוב את מצרים שהה זמן מה בוונציה (1563) וממנה המשיך לפראג; בסופו של דבר היה רב בכמה מערי פולין, ונפטר בקרקוב בשנת 1586. כאמור לעיל, ר' אליעזר אשכנזי ציין כי קיבל את איגרת ר' אליהו פלקון או מידע על אודותיה בשנת 1580, שאז התגורר כבר בפולין. כך יש עדות מוצקה לעובדה כי האיגרת הגיעה לפולין עד שנת 1580.

שאלה נוספת שיש לדון בה היא אופי ה”איגרת” אשר נשלחה מצפת. האם היה זה כתב יד אשר הועבר מאיש לרעהו, או שמא מדובר בנוסח מודפס כלשהו? מאיר בניהו הציע כי ב”איגרת” הכוונה לדף נדפס והיא זכתה לתפוצה נרחבת.¹⁹ הצעתו נסמכת על ספרו של מנשה בן ישראל, שם נאמר “אציע לפניך האגרת שלוחה מצפת תוב”ב... וזה נוסחה כפי מה שכבר מימים נדפסה”; יוסף חיות קיבל את טענת בניהו כי היה זה נוסח מודפס.²⁰ עם זאת, למיטב ידיעתי אין כל ראיה נוספת לקיומו של נוסח נדפס לסיפור. טענה לסתור באה בדברי יוסף סמברי אשר פירסם את הנוסח השלם ביותר של הסיפור – הוא ציין כי העתיק את תיאורו מכתב היד המקורי של המחבר, ולא ציין כלל לנוסח מודפס.²¹ נוסף לכך, שתי ההתייחסויות המוקדמות ביותר למכתבו של ר' אליהו פלקון, של ר' אליעזר אשכנזי ושל גדליה אבן יחיא, אינן מציינות כל מקור נדפס – אדרבא, הן רומזות למקור בכתב יד.²² אין כל סיבה לפקפק בכך שר' אליהו פלקון שלח עותק אחד או יותר של האיגרת המתארת את האירועים בצפת לאנשים שונים ולמקומות שונים. כשציין סמברי כי ראה את כתב ידו של המחבר, סביר להניח כי כוונתו לאחד מן העותקים אשר ר' אליהו פלקון חיבר ושלה. לדעתי, ראייתו של בניהו לקיומו של נוסח מודפס, שלא מתלווה אליה ראייה נוספת, אינה משכנעת דיה.

16 ונציה שמו" (1586), דף פו ע"ב – פז ע"א. וראו נגאל, עמ' 72–74. סיפור זה ידון להלן בפירוט.

17 מעשי ה', מעשה בראשית, פרק שני, דף ה ע"ב.

18 לפרטים ביבליוגרפיים עליו ראו אנציקלופדיה יודאיקה, 3, טורים 725–726.

19 ראו בניהו עמ' 47, 104 הערה 6, וכן דף קט ע"א בנשמת חיים.

20 ראו חיות, דיבורים עמ' 37. חיות לא הביא כל ראיה נוספת מעבר למה שציין בניהו.

21 דברי יוסף, עמ' 319.

22 ר' אליעזר אשכנזי השתמש במונח “כתב”.

שאלה נוספת שעלינו לדון בה היא האם יש לנו תיאור מוקדם יותר של גירוש רוחות. המועמד היחיד לכך, אם נדחה את התאוריה בדבר הנוסח המודפס, הוא סיפור הגירוש שנזכר לעיל,²³ אשר מופיע בספרו של גדליה בן יחיא, "שלשלת הקבלה". הסיפור מתאר אשה יהודיה צעירה אשר נפש של גוי חדרה אל גופה; אותו גוי נתלה בעוון גניבה בפררה, בראשית שנת 1575. לאחרונה הישווה רוני ויינשטיין את הסיפור לתיאורי היאחזות רוחות וגירושן, שמקורם בצפת.²⁴ לטענתו קיימים הבדלים רבים בין שני הסיפורים וקווי הדמיון מועטים. במקרה שאירע בפררה אין כל עניין בהוכחת אמיתות התורה, ואף אין כל שידול להכאה על חטא. מוקד העניין בסיפור זה הוא פילוסופי ותאורטי – המחבר חפץ בהשגת ידע על המוות ועל העולם הבא. מגרש השדים מבקש מן הרוח לעזוב, וכאשר הוא מקבל תשובה שלילית הוא נמנע מלהוסיף ולדחוק בה. הוא גם אינו טורח לדווח על תוצאת הליך גירוש השד, ועל גורל האשה שהשד נאחו בה. ויינשטיין אף הראה כי יסודות נוספים בסיפור הולמים יותר אווירה נוצרית, וכן אופייניים לתרבות עממית המשותפת ליהודים ולנוצרים באיטליה באותה תקופה. ויינשטיין סיכם באומרו כי סיפור זה קרוב ברוחו לנצרות בת הזמן הרבה יותר מאשר לענייני הגלגול שעמדו בבסיסם של סיפורי צפת ואשר עסקו ברוחות שנאחו בני אדם ובהליך גירושן. לפיכך הוא טוען כי אין כל קשר ישיר בין הסיפור על פררה לבין הסיפורים שמקורם בצפת.

מלבד הסיפור על הרוח שנאחזה בגוף האשה הצעירה בפררה, גדליה אבן יחיא מספר בקיצור גם על מקרה אשר אירע באנקונה, וגם בו היתה מעורבת רוח של פושע שהוצא להורג, ואשר חדרה לגופו של אדם אחר. סיפור זה, בניגוד לסיפור על פררה, מבוסס על דגם איטלקי נוצרי בן הזמן ואינו מושפע מאירועי צפת.

אם לא נראה בתיאורים המופיעים בשלשלת הקבלה את התיאורים המוקדמים ביותר של מעשי גירוש רוחות, המסקנה היא כי הסיפור במעשה בוך הוא הפרסום הקדום ביותר של גירוש רוחות בצפת. כוונתו המקורית של ר' אליהו פלקון בהפצת איגרתו היתה להעצים את המוניטין של צפת כמרכז רוחני, וכן להפיץ את החדשות בדבר מעשי הנסים שבוצעו בידי האר"י ומיסטיקנים אחרים בני המקום. פרסום הסיפור במעשה בוך גרם שהמעשה לא נקשר ישירות עם צפת או עם האר"י. דמותו של האר"י הופיעה בספרות יידיש רק כחמישים שנה לאחר מכן, כשנקשרה בסיפורי גירוש רוחות שנלקחו מן הספר "שבחי האר"י".²⁵ רק בסוף המאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח, עם פרסום הספרים "מעשה ה'" לר' שמעון עקיבא בר,²⁶ ו"קב הישר" מאת ר' צבי הירש קוידנובר,²⁷ זכו האר"י בפרט, ומקובלי צפת בכלל, לתשומת לב רבה בקרב קהל קוראי היידיש.

23 ראו הערה 16 לעיל.

24 ראו ויינשטיין, עמ' 242-244.

25 ראו צפתמן, הסיפורת בידיש, מס' 28-29, עמ' 47-49; באומגרטן, טקסטים.

26 מהדורה ראשונה: חלק ראשון, פרנקפורט ע"נ מיין תנ"א (1691); חלק שני, פיורדא תנ"ד (1694).

27 מהדורה ראשונה: פרנקפורט ע"נ מיין תס"ה (1705); באומגרטן, קב הישר.

יעקב שטיינהרט, שד, 1956, חיתוך עץ.

המקור: בין יעקב לישראל – זהות ומולדת ביצירתו של יעקב שטיינהרט, תפן 1998, עמ' 41

קיצורים ביבליוגרפיים

- רחל אליאור, "הדיבוק – בין עולם הנגלה לעולם הנסתר: קולות מדברים, עולמות שותקים וקולות מושתקים", דרך הרוח, ספר היובל לאליעזר שביד, בעריכת יהודע עמיר, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יט (תשס"ה), עמ' 499-536.
- Rachel Elior, "Messianic Expectations and Spiritualization of Religious Life in the Sixteenth Century", *Revue des Etudes Juives* 145 (1986), pp. 35-49
- Jean Baumgarten, "Textes mystiques en langue yiddish (XVIIe-XIXe siècles); les traductions des *Shivhei Hayyim Vital* et *Shivhei ha-Ari*", *Kabbalah* 2 (1997), pp. 65-103
- , "Between Translation and Commentary: the Bilingual Editions of the 'kav hayosher' by Tsvi Hirsh Koidanover", *Journal of Modern Jewish Studies* 3, (2004), pp. 269-287
- מאיר בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז.
- Matt Goldish (ed.), *Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present*, Wayne State University Press 2003
- Moshe Gaster (ed. and trans.), *Ma'aseh Book*, Philadelphia 1934
- , "The Maasebuch and the Brantspiegel", *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*, New York 1935, pp. 270-278
- יוסף סמברי, דברי יוסף, מהדורת שמעון שטובר, ירושלים תשנ"ד.
- Ron Weinstein, "Kabbalah and Jewish Exorcism in Seventeenth Century Italian Jewish Communities: The Case of Rabbi Moses Zacuto", Goldish, *Spirit Possession*, pp. 237-256
- Joseph Chajes, *Between Worlds: Dybbuks, Exorcist, and Early Modern Judaism*, University of Pennsylvania Press 2003
- יוסף חיות, "רבי משה זכות מגרש הרוחות – קבלה, מאגיה ורפואה בראשית העת החדשה", פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 121-142.
- Jakob Meitlis, *Das Ma'assebuch: Sein Entstehung und Quellengeschichte*, Berlin 1933
- גדליה נגאל, סיפורי דיבוק, ירושלים 1994.
- Astrid Starck, *Un beau livre d'histoires/Eyn Shoen Mayse Bukh*, Basel 2004
- Morris M. Fainerstein, "Maggidim, Spirits and Women in Rabbi Hayyim Vital's Book of Visions", Goldish, *Spirit Possession*
- פסיקתא דרב כהנא, מהדורת דוב מנדלבוים, נויארק תשכ"ב.
- שרה צפתמן, הסיפורת בידיש מראשיתה עד "שבחי הבעש"ט" (1815-1504), ביבלוגרפיה מוערת, מפעלי המחקר של המכון למדעי היהדות: סדרת פרטומים 1, ירושלים תשמ"ה.
- , כתב יד של "מעשה בוך" (אינסברוק 1596), עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג.
- גרשם שלום, "גולם ודיבוק במילון העברי", לשוננו 6 (תרצ"ד), עמ' 40-41.
- , "הגלגול", פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תירגם מגרמנית יוסף בך-שלמה, ירושלים תשמ"א.
- אליאור, הדיבוק
- אליאור, ציפיות
- באומגרטרן, טקסטים
- באומגרטרן, קב הישר
- בניהו גולדיש
- גסטר, מעשה בוך
- גסטר, מעשה בוך וברנטשפיגל
- דברי יוסף ויינשטיין
- חיות, דיבוקים
- חיות, זכות
- מייטליס
- נגאל
- סטארק
- פיררשטיין
- פסיקתא דרב כהנא צפתמן, הסיפורת בידיש
- צפתמן, מעשה בוך
- שלום, גולם ודיבוק שלום, גלגול